

Colloquium 4(56)/2024
ISSN 2081-3813, e-ISSN 2658-0365
CC BY-NC-ND.4.0
DOI: <http://doi.org/10.34813/56coll2024>

„PRZEGLĄD POWSZECHNY” I JEGO ROLA W KSZTAŁTOWANIU SPOŁECZNEJ I OBYWATELSKIEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI MIESZKAŃCÓW II RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

**“Przegląd Powszechny” and its role in fostering social
and civic responsibility among the citizens of the Second Polish Republic**

Beata Topij-Stempińska
Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
e-mail: beata.topij@ignatianum.edu.pl
ORCID 0000-0002-4257-5844

Łukasz Burkiewicz
Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
e-mail: lukasz.burkiewicz@ignatianum.edu.pl
ORCID 0000-0001-9115-0837

Streszczenie

Artykuł wpisuje się w badania historyczno-pedagogiczne. Jego celem jest przedstawienie roli „Przeglądu Powszechnego” w procesie budowy społecznej i obywatelskiej odpowiedzialności mieszkańców II Rzeczypospolitej Polskiej. W styczniu 1884 roku jezuita z Krakowa przejął wydawany od 1871 roku dwutygodnik literacko-polityczny „Przegląd Lwowski”. Głównym celem nowej redakcji czasopisma, które przyjęło formułę miesięcznika, było propagowanie wśród inteligencji zasad i reguł życia katolickiego, a także przybliżanie aktualnych problemów związanych z życiem kulturalnym, politycznym i społecznym. Szczególną rolę „Przegląd Powszechny” odgrywał w okresie II Rzeczypospolitej, wyróżniając się wysokim poziomem merytorycznym na tle ówczesnego piśmiennictwa katolickiego. Redakcja aktywnie włączyła się w proces budowania nowoczesnego społeczeństwa zaangażowanego społecznie oraz odpowiedzialnego za losy państwa. Autorzy niniejszego opracowania, dokonując analizy treści wybranych artykułów publikowanych w „Przeglądzie Powszechnym” w latach 1918–1939, jak również stosując metodę kontekstualną poprzez umiejscowienie badanych treści w kontekście szerszych wydarzeń historycznych, politycznych, społecznych i ekonomicznych, wskazali, że periodyk odgrywał rolę w formowaniu stanowiącego środowiska katolickich w procesie formowania postaw obywatelskich mieszkańców Polski. Redakcji „Przeglądu Powszechnego” oraz środowiskom skupionym wokół miesięcznika udało się aktywnie włączyć do życia społecznego oraz politycznego II Rzeczypospolitej i do takiej aktywności zachęcić również czytelników czasopisma.

Słowa kluczowe: II Rzeczypospolita, „Przegląd Powszechny”, obywatelskość, Jan Urban SJ, Jan Rostrowski SJ, jezuita.

Abstract

The paper fits into historical and pedagogical research. Its aim is to present the role of *Przegląd Powszechny* in fostering social and civic responsibility among the citizens of the Second Polish Republic. In January 1884, the Jesuits from Krakow took over the literary-political biweekly *Przegląd Lwowski*, which had been published since 1871. The main goal of the new editorial team of the magazine, which was now a monthly, was to promote Catholic values and rules of life among the intelligentsia and familiarise them with contemporary cultural, literary, and social issues. *Przegląd Powszechny* played a key role in the Second Polish Republic, standing out in terms of a high substantive quality level among other Catholic publications of the time. The magazine actively participated in building a modern society that was socially committed and felt responsible for the fate of their country. By analysing the content of selected articles published in *Przegląd Powszechny* between 1918 and 1939 and by applying a contextual method to place this content within a broader context of historical, political, social and economic events, the authors of the paper demonstrate that the magazine played a significant role in shaping the stance of Catholic circles in the process of forming social and civic responsibility among those who lived in Poland. The editorial team of *Przegląd Powszechny* and its supporters took an active part in the social and political life of the Second Polish Republic and managed to encourage the magazine's readers to follow their example.

Keywords: Second Polish Republic, "Przegląd Powszechny", citizenship, Jan Urban SJ, Jan Rostworowski SJ, Jesuits

*Nie w szpadzie więc szukajmy tytułu
do praw i zadań obywatelskich,
lecz w godności wolnego człowieka,
członka społeczeństwa
(Urban, 2018, s. 53)*

Wprowadzenie

Koniec I wojny światowej przyniósł upadek trzech wielonarodowych monarchii w Europie Środkowej i Wschodniej: Rosji, Austro-Węgier i Niemiec. Wielka Wojna dobiegła końca, a Europa wkraczała w etap definiowania swej nowej tożsamości politycznej. Dzięki temu społeczeństwa zamieszkujące region środkowo-europejski otrzymały szansę na zorganizowanie własnych struktur państwowych. W listopadzie 1918 roku Polska odzyskała niepodległość, co z jednej strony zwieńczyło sukcesem długą walkę polskiego społeczeństwa o odzyskanie państwa, z drugiej strony stawiało wyzwania w obszarze odbudowy terytorialnej oraz kształtowania poczucia wspólnej tożsamości narodowej wśród mieszkańców trzech zaborów (Mierzwa, 2023). Formalne uzyskanie niepodległości było dla Polski dopiero początkiem długiego procesu odtwarzania nie tylko granic niepodległego państwa, jego struktur administracyjnych, ale również kształtowania postaw społecznej i obywatelskiej odpowiedzialności mieszkańców odradzającego się państwa polskiego za ojczyznę. Było to tym istotniejsze, że wyzwań stojących przed nowym państwem było wiele. Pierwsze miesiące niepodległości Polski były czasem ogromnego chaosu, który również był obecny w kategoriach społeczno-ekonomicznych, charakteryzując się kryzysem gospodarczym z wysoką inflacją

(i później również hiperinflacją), spadkiem produkcji przemysłowej, deficytem surowców i niedoborem kapitału na rynku (Meus, 2023). Jednym z elementów wspomagających proces odbudowy państwa polskiego, poprzez kształtowanie postaw obywatelskich promujących wartości katolickie, społeczne i patriotyczne, był miesięcznik „Przegląd Powszechny” (Jagiełło, 1993; Jakubowski, 1987). Było to jedno z najważniejszych czasopism II Rzeczypospolitej oddziałujących na polskie społeczeństwo, a jego wpływ na życie kulturalne i intelektualne w początkach odradzającej się Polski był znaczący.

Celem niniejszego artykułu, który wpisuje się w badania historyczno-pedagogiczne nad edukacją obywatelską w okresie II Rzeczypospolitej, jest przedstawienie roli „Przeglądu Powszechnego” w procesie budowy społecznej i obywatelskiej odpowiedzialności mieszkańców odrodzonej Polski. Autorzy niniejszego tekstu przybliżą wybrane zagadnienia dotyczące tematu przewodniego podejmowane na łamach miesięcznika w kontekście szerszych wydarzeń historycznych, politycznych, społecznych i ekonomicznych. Dotychczasowe badania nad „Przeglądem Powszechnym” są obszernie i składają się na nie między innymi monografie Zbigniewa Jakubowskiego (1987), Michała Jagiełły (1993) oraz kilka istotnych artykułów, przede wszystkim autorstwa Tadeusza Ślipki SJ (1972), Cecyliana Niezgody (1984), Wojciecha Roszkowskiego (1984a; 1984b) i Stanisława Pyszki SJ (2017). Brakuje jednak pośród dotychczasowych prac analizy roli „Przeglądu Powszechnego” w budowaniu społecznej i obywatelskiej odpowiedzialności mieszkańców Polski za odrodzone państwo w dwudziestoleciu międzywojennym.

„Przegląd Powszechny” i jego misja

Genezy powstania „Przeglądu Powszechnego” należy upatrywać znacznie wcześniej niż opisywane w niniejszym artykule zagadnienie, gdyż już na początku lat 70. XIX wieku. Wówczas we Lwowie powstał katolicko-konserwatywny dwutygodnik „Przegląd Lwowski” poświęcony sprawom religijnym, naukowym, literackim i politycznym. W latach 1871–1883 ukazywał się on pod redakcją ks. Edwarda Podolskiego (1835–1919) (Jagiełło, 1993, s. 13–14; Mazan, 1990, s. 137–138). W listopadzie 1883 roku, z powodu problemów organizacyjnych i finansowych, ks. Podolski zwrócił się do prowincjała jezuitów w Galicji Henryka Jackowskiego SJ (1834–1905) z propozycją przekazania czasopisma (Załęski, 1906, s. 981–982). Przejęcie czasopisma nastąpiło w styczniu 1884 roku, a wraz z przeniesieniem redakcji do Krakowa została dokonana zmiana nazwy czasopisma na „Przegląd Powszechny” (Myśliński, 1976). Czasopismo miało dawać „przegląd” wydarzeń i zjawisk występujących w kraju i na świecie (Jagiełło, 1993, s. 79). Pierwszym redaktorem naczelnym pisma w nowej odsłonie, wydawanego jako miesięcznik, został Marian Ignacy Morawski SJ (1845–1901), jeden z najwybitniejszych przedstawicieli neoscholastyki w Polsce (Grzebień, 1982; Natoński, 1976; Tuszowski, 1932). Przede wszystkim został zwiększony nakład czasopisma z 600 egz.

wydawanych w Lwowie pod starym tytułem do 1500 egz. (Myśliński, 1965; 1969, s. 487–488). Na łamach pierwszych numerów „Przeglądu Powszechnego” redaktor naczelny wyraził potrzebę prowadzenia czasopisma podnoszącego sprawy bieżące i istotne, zrywając z poprzednim polemicznym charakterem „Przeglądu Lwowskiego”. Wzorem dla tego pisma były podobne czasopisma jezuickie wydawane zagranicą: „Stimmen aus Maria Laach”, „Civiltà Cattolica” i „Études” (Pyszka, 2017, s. 77). Jak zapowiedział to pierwszym numerze Marian Ignacy Morawski SJ:

[...] potrzeba pisma periodycznego o szerokich ramach, które by za hasło miało: aktualność i zasadniczość – podnosić na wszelkim polu kwestie najaktualniejsze, a sprowadzać je do zasad, reasumować doniosłe wypadki i wybitne prądy myśli pojawiające się w kraju i po świecie, a dochodzić do ich gruntu i sądzić je rozumem oświeconym wiarą, doświadczeniem własnych nieszczęść i widokiem kolei, przez które dzisiaj sąsiednie narody przechodzą. (1884, s. 2)

Teksty publikowane w „Przeglądzie Powszechnym” wiele miejsca poświęcały wzajemnej relacji nauki i wiary. W ten sposób Marian Ignacy Morawski SJ stał się twórcą nowego rodzaju piśmiennictwa teologicznego w Polsce, zwanego literaturą światopoglądową (Piech, 2000, s. 225). Prąd ten przyszedł z Francji, gdzie jego najbardziej znanym przedstawicielem był François René de Chateaubriand (1768–1848), a ojciec Morawski SJ w celu upamiętnienia związków z tym nurtem został nazwany po swojej śmierci „polskim Chateaubriandem” (Klawek, 1948, s. 29). Istotną rolę odgrywało również nastawienie redakcji na analizę spraw społecznych, co zaznaczyła redakcja: „Przede wszystkim podnosić i opracowywać chcemy zasadnicze kwestie społeczne, tj. zagadnienia i interesa, które w życiu społeczeństw mają właściwe pole, ale których korzeni szukać trzeba w religii i filozofii, a ostatnie wyniki spotyka się w ekonomii i polityce” (Morawski, 1884, s. 3).

Marian Ignacy Morawski SJ był redaktorem czasopisma przez siedemnaście lat, aż do śmierci w 1901 roku, wydając w tym czasie sześćdziesiąt dziewięć tomów (Piech, 2000, s. 222). W kolejnych latach redaktorami naczelnymi byli: Stanisław Kobyłecki SJ w latach 1901–1902 oraz Jan Pawełski SJ, który prowadził miesięcznik w latach 1902–1918, czyli również w okresie Wielkiej Wojny, kiedy „Przegląd Powszechny” ukazywał się bardzo nieregularnie. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości czasopismo znalazło się w rękach Jana Urbana SJ, wielkiego entuzjasty chrześcijańskiego Wschodu, który kierował pismem do 1933 roku, aby następnie w latach 1933–1939 pełnić funkcję redaktora dwumiesięcznika „Oriens”. Po nim redakcję przejęli kolejno: Jan Rostworowski SJ w latach 1933–1936 (w trakcie jego kadencji pismo przeniesiono z Krakowa do Warszawy) oraz Edward Kosibowicz SJ w okresie 1936–1939. Wybuch II wojny światowej doprowadził do zawieszenia procesu wydawniczego „Przeglądu Powszechnego”. Po 1945 roku podjęto próby wznowienia wydawania czasopisma, ale nowa rzeczywistość polityczna nie sprzyjała temu, i reaktywowany po wojnie „Przegląd Powszechny” ukazywał się regularnie jedynie do 1953 roku. W pewnym stopniu do

tradycji „Przeglądu Powszechnego” nawiązywało emigracyjne czasopismo „Przegląd Powszechny – Sodalitas Marianus” wydawane w latach 1961–1988 w Londynie przez Jerzego Mirewicza SJ (1909–1996), które jednak skupiało się na formacji religijnej i duchowej solidacji mariańskich. Tymczasem w Polsce, po zamknięciu pisma w 1953 roku, zostało podjętych kilka prób wznowienia działalności, co udało się dopiero po niemal trzydziestu latach w 1982 roku. „Przegląd Powszechny” w formie drukowanej ukazywał się do 2012 roku, kiedy został przekształcony w dział portalu informacyjno-społecznościowego DEON.pl.

Czasopismo, które przetrwało czasy zaborów, dwie wojny światowe oraz okres PRL-u, było ważnym głosem propagującym wiedzę o zasadach życia katolickiego, a także komentującym bieżące problemy kulturalne, literackie i społeczne. Ponadto w czasopiśmie ukazywały się artykuły z zakresu wiedzy o literaturze, historii, filozofii, etyki społecznej i teologii. Pod koniec XIX wieku „Przegląd Powszechny” był ważnym tytułem w kręgach inteligencji katolickiej z zaboru austriackiego. Szczególnie istotne znaczenie „Przeglądu Powszechny” miał w okresie dwudziestolecia międzywojennego, gdy wysoki poziom merytoryczny pozwalał mu się wyróżniać na tle wielu innych wówczas wydawanych w Polsce czasopism katolickich (Paczkowski, 1980). W tym okresie na łamach „Przeglądu Powszechnego” funkcjonowały stałe rubryki, w których publikowano teksty dotyczące bieżących spraw państwowych, społecznych, kulturalnych i religijnych, a także recenzje książek. Kolejni redaktorzy naczelni miesięcznika, którymi były osoby z dużym doświadczeniem wydawniczym oraz starannie wykształceni, dbali o wysoki poziom merytoryczny czasopisma, zapraszając do współpracy wybitnych przedstawicieli nauki i kultury, jak między innymi Eliza Orzeszkowa czy Stanisław Wyspiański (Pyszka, 2017, s. 77). Co prawda jeszcze przez I wojnę światową zarzucano miesięcznikowi zbyt dużą naukowość i pewną „suchą” formułę, ale po 1918 roku to stało się atutem czasopisma (Natoński, 1972, s. 51). Założenia programowe wyrażone przez Mariana Ignacego Morawskiego SJ – do których 120 lat później w 2004 roku nawiązywał ówczesny redaktor naczelny „Przeglądu Powszechnego” Wacław Oszejca SJ (ur. 1947), podkreślając ich niezmienność – były realizowane stopniowo, co konsekwentnie wpływało na ideologiczny kształt czasopisma (Pyszka, 2017, s. 78). Od samego początku szczególną uwagę przywiązywano do haseł Morawskiego „aktualność i zasadniczość”, dążąc do tego, aby na łamach miesięcznika publikować artykuły poruszające przede wszystkim aktualną problematykę. Jedną z istotnych kwestii społecznych, którą podejmowano w czasopiśmie były zagadnienia szeroko rozumianej edukacji, relacji państwo–szkoła i dom rodzinny. Inicjowano również kwestie związane między innymi z wychowaniem narodowym i państwowym, obywatelskością, rozumieniem praw i obowiązków państwa, ale także jednostki czy społeczeństwa. W ten sposób „Przegląd Powszechny” wpisywał się w nurt dyskusji podjętej przez różne środowiska

II Rzeczypospolitej na temat relacji państwo–naród, państwo–obywatel, odpowiedzialności jednostki, społeczeństwa czy szeroko dyskutowanego wówczas rozumienia pojęcia obywatel.

O społeczną i obywatelską odpowiedzialność

Po okresie niewoli polskie społeczeństwo stanęło przed wieloma wyzwaniem. Na pierwszy plan wysuwała się konieczność zapewnienia sprawnego funkcjonowania administracji odrodzonego państwa, uformowanie i zabezpieczenie jego granic, zbudowanie podstaw gospodarki, prawa, ale również formowanie postaw obywatelskich mieszkańców niepodległego państwa, dotychczas żyjących w trzech odrębnych zaborach. Niemal od początku istnienia II Rzeczypospolitej mamy do czynienia ze ścieraniem się wielu kierunków myślenia o formowaniu nowych postaw obywatelskich w niepodległym państwie. Niezależnie jednak od poglądów ówczesnych kreatorów ówczesnej rzeczywistości edukacyjnej, już w pierwszych komunikatach władz państwowych do narodu zwracano uwagę na konieczność budzenia świadomości, ducha obywatelskiego, a przede wszystkim poczucia odpowiedzialności za losy państwa (Araszkiewicz, 1971, s. 14). W początkowym okresie funkcjonowania II Rzeczypospolitej dominowała koncepcja wychowania narodowego, stając się oficjalnym wytłumaczeniem dla ideologicznego wychowania społeczeństwa, rozumianego jako „tworzenie narodu”, opartego na solidaryzmie narodowym, podkreślającym, że to naród jest twórcą i nosicielem kultury, a służba ojczyźnie jest jego istotną ideą (Topij-Stempińska, 2014, s. 247 i n).

W maju 1926 roku, w wyniku zbrojnego przejścia władzy przez zwolenników Józefa Piłsudskiego, wyraźnie zaznaczył się zwrot ku wychowaniu państwowemu (Araszkiewicz, 1978, s. 21). Dokonana zmiana w kierunku pedagogiki państwowej miała mocniej akcentować główną rolę państwa oraz obywateli w umacnianiu państwowości. Koncepcje wychowania państwowego miały swoje źródło w ideologii państwowej jednoczącej obóz sanacyjny. Teoretycy tej doktryny starali się zastąpić pojęcie narodu pojęciem społeczeństwa, a członka narodu – obywatelem. Uważano, że nowa formuła państwa może być swoistą receptą na wielonarodowy charakter państwa polskiego, jednoczącą jego obywateli wokół wspólnej idei. Zatem zwrot w kierunku wychowania państwowego podyktowany był również wciąż nierozwiązanymi problemami integracji i unifikacji państwa. W ówczesnej trudnej sytuacji gospodarczej, społecznej, politycznej „można uznać, że wychowanie państwowe stało się koniecznością. Ideał sanacyjny i dostosowany do niego system wychowania został narzucony całemu społeczeństwu w sposób odgórny i wyływał między innymi z dążeń politycznych obozu rządzącego” (Magiera, 2005, s. 178).

W tej nowej sytuacji musiał odnaleźć się również Kościół katolicki, którego rola w okresie zaborów była zasadnicza, a często jedyna, w obszarze wspierania i utrwalania tożsamości narodu polskiego oraz jego walki o niepodległość. Teoretycy wychowania

ze środowisk katolickich włączyli się w dyskusję dotyczącą nowej propozycji wychowania społeczeństwa w Polsce, dostrzegając konieczność kształtowania postawy państwowej. Wykładnią dla środowisk katolickich był list pasterski prymasa Polski Augusta Hlonda *O chrześcijańskich zasadach życia państwowego* z 1932 roku, w którym wyjaśniał, że państwo w pojęciu chrześcijańskim istnieje dla dobra swoich obywateli. Co prawda przynależność do państwa nakłada na obywatela pewne obowiązki, ale daje mu także możliwość rozwoju oraz korzyści, które poza państwem nie byłyby możliwe (Topij-Stempińska, 2009, s. 151). Zdaniem prymasa „ta idea państwa, pojętego jako naturalne środowisko rozwoju jednostki, powinna być jednym z dogmatów świadomości obywatelskiej. Wtedy obywatele będą uważali za swój obowiązek jak najmniej sobą Państwo obciążać, a jak najwydatniej się państwu przysługiwać” (Hlond, 1932, s. 9). Każdy obywatel (katolicki) powinien mieć „posłuch dla sprawiedliwych praw i rozporządzeń państwowych”, a w swoim codziennym życiu ma kierować się „głębką sumiennością, uczciwością niezawodną, nieugiętą mocą ducha, pracowitością nieznużoną, wzniosłym czystym patriotyzmem i ofiarną służbą narodową” (s. 20).

Problematyka postaw obywatelskich, praw i obowiązków wobec narodu, państwa, ale i świadomej odpowiedzialności za kondycję państwa, podejmowana na łamach „Przeglądu Powszechnego”, wpisywała się w ogólnopolski dyskurs w II Rzeczypospolitej Polskiej. Politycy, filozofowie, socjologowie pedagogzy, a także dziennikarze na łamach ówczesnych czasopism, pisali m.in. o relacjach naród–państwo, prawach i obowiązkach mieszkańców II Rzeczypospolitej, rozważali kwestie patriotyzmu i obywatelskości (Bystroń, 1933; Chałasiński, 1933; Radlińska, 1934). W ten ogólnopolski dyskurs wpisywały się m.in. artykuły Jana Urbana SJ, Leopolda Caro, Jana Rostrowskiego SJ czy Kazimierza Krotoskiego. Pierwsze teksty na łamach „Przeglądu Powszechnego” podejmujące problematykę społecznego i obywatelskiego zaangażowania opublikowano w kilku numerach w 1918 roku, jeszcze w czasie toczących się działań wojennych, zatem przed odzyskaniem niepodległości.

Cele i zadania wyznaczone redakcji „Przeglądu Powszechnego” przez jej pierwszego redaktora Mariana Ignacego Morawskiego SJ nie straciły na aktualności również w okresie II Rzeczypospolitej. Problematyka poruszająca zagadnienia dotyczące postaw obywatelskich obecna była na łamach periodyku, zgodnie z intencją jego pierwszego redaktora naczelnego, reprezentując „aktualność i zasadniczość” tychże kwestii.

Zapowiedzią przyjętego przez redakcję kursu w kierunku wsparcia budowy społecznej i obywatelskiej odpowiedzialności była publikacja dwuczęściowego tekstu Jana Urbana SJ, który ukazał się w 1918 roku w dwóch kolejnych numerach „Przeglądu Powszechnego” (Urban, 1918a; 1918b; nowe wydanie 2018). Wspomniana publikacja, jak zaznaczyła redakcja periodyku, miała pobudzić społeczeństwo do refleksji, dać impuls do dyskusji nad sytuacją, rolą i miejscem kobiet, nie tylko w rodzinie, ale także szerzej w społeczeństwie i państwie (Urban, 2018). Zdaniem Magdaleny Gawin artykuł Jana Urbana SJ „był podsumowaniem toczącej się od kilku dekad dyskusji [...], opowiadał

się za modelem wypracowanym w kręgu chrześcijańskich demokratek” (Gawin, 2015, s. 280). Ponadto, jak zaznacza badaczka: „Jego artykuł ukazał się w przełomowym momencie debaty publicznej, kiedy ważyły się prawa polityczne kobiet. Wypowiadał się w swoim imieniu, ale był także przedstawicielem polskiego Kościoła, duchownym” (s. 280). W ocenie Gawin w obszarze zagadnień równouprawnienia kobiet: „Ksiądz Jan Urban wykonał symboliczny gest, który przypieczętował w Polsce sojusz chrześcijaństwa z ideą równouprawnienia kobiet w Polsce” (s. 280). Jan Urban SJ nie tyle podejmował polemikę z przeciwnikami równouprawnienia kobiet w sferze politycznej, ile raczej starał się uwypuklić argumenty podkreślające korzyści płynące z uzyskania praw obywatelskich przez „niewieścią połowę ludzkości” (Urban, 2018, s. 15).

Temat udziału kobiet w życiu publicznym był ważny społecznie, ale jedną z głównych przeszkód „na drodze ku pełnemu równouprawnieniu był utrwalony w społeczeństwie tradycyjny pogląd o dominującej pozycji mężczyzny i związana z nim nieufność wobec nowej roli kobiety wykraczającej poza prowadzenie domu i wychowanie dzieci” (Łysko, 2015, s. 397). Jezuita napisał tekst z perspektywy osoby znającej ówczesne realia społeczne, będąc świadomym tego, że kwestia równouprawnienia kobiet ma tyle samo zwolenników, co przeciwników i żadna ze stron politycznego sporu nie jest jednomyślna co do zakresu praw. Zdaniem autora korzyści płynące z uzyskania przez kobiety praw obywatelskich były zdecydowanie większe niż szkody, które taka decyzja mogłaby spowodować.

W opinii Jana Urbana SJ „kwestya kobieca” jest bardzo złożona. Nie chodzi w niej tylko o prawa obywatelskie, ale także o równe traktowanie małżonków, dopuszczenie kobiet do publicznych urzędów, edukacji. Nie lekceważąc wspomnianych wyżej problemów prawnych i społecznych, Jan Urban zdecydował się zająć jedynie kwestią praw wyborczych. Stając na stanowisku niezależnego obserwatora, przytoczył argumenty zarówno zwolenników, jak i przeciwników równego traktowania mężczyzn i kobiet. W opinii Urbana cała dyskusja wokół „zdolności czy niezdolności kobiety do życia politycznego” (Urban, 2018, s. 25) miała charakter jałowy, nie prowadziła do rozwiązania. Co więcej, twierdził że problem „niezdolności do obecności” tzw. słabej płci w życiu publicznym był niepotrzebnie i sztucznie rozniecany przez środowiska przeciwne równouprawnieniu. Urban dostrzegał miejsce dla kobiet w polityce rozumianej bardzo szeroko, jako sumę wszystkich wewnętrznych i zewnętrznych funkcji prawodawczych i administracyjnych państwa i narodu. Według jezuitę: „Współdziałanie czynne kobiet w tak pojętej polityce wydaje mi się wprost pożądanym właśnie dlatego, że kobieta wniosłaby ze swojej psychiki coś, czego trochę brakuje psychice męskiej. Tak pojętą politykę nazwałbym rozszerzonym gospodarstwem domowym, jak społeczeństwo czy państwo jest rozszerzoną rodziną” (s. 34). Równouprawnienie kobiet przyczynić się może do dokończenia „dzieła demokratyzacji społeczeństw” (s. 60), a należy to rozumieć przede wszystkim w interesie wspólnego dobra, a nie wyłącznie kobiet.

Głos Jana Urbana SJ, nie był, jak sam zaznaczał, głosem całej społeczności katolickiej, ale zapewne tej jej części, która w równouprawnieniu kobiet widziała szansę na poprawę moralności publicznej, na wprowadzeniu etyki do polityki. Aktywna obecność kobiet w życiu politycznym państwa nie wpływała na jego osłabienie, ale dodawała kolejny, istotny w rozwoju państwa i społeczeństwa walor – pierwiastek kobiecy. Kobiety, gdyby mogły korzystać z pełni praw wyborczych, w wielu sytuacjach służyłyby „swą radą i współpracą, zwłaszcza w zagadnieniach, w których są bardziej od mężczyzn kompetentne” (Urban, 2018, s. 59). Zatem jedynym z głównych zadań, przed którymi stoi państwo jest uobywatelnienie kobiet. W ocenie Jana Urbana kobiety powinny uzyskać prawa obywatelskie, aby w przyszłości „tem łatwiej i w pełniejszej mierze mogły wypełnić swoje względem społeczeństwa obowiązki” (s. 61). Jest to ważne dla kształtowania postaw odpowiedzialności społecznej mieszkańców, i dlatego całe społeczeństwo powinno wziąć na siebie odpowiedzialność i nie sprzeciwiać się dopuszczeniu kobiet do uzyskania biernego i czynnego prawa wyborczego.

Nie był to jedyny głos w tzw. kwestiach kobiecych, który ukazał się na łamach „Przeglądu Powszechnego”. Na łamach periodyku poruszano również problem miejsca i roli kobiety w rodzinie, odpowiedzialności za wychowanie potomstwa, udziału w życiu społecznym. Autorzy tekstów postrzegali kobiety jako obrończynie ogniska domowego, podstawowy fundament moralnego trwania rodziny (np. Podoleński, 1929). Wskazywali na kobiety jako te, które mogłyby przygotować i dać przykład zaangażowania w działalność na rzecz m.in. społeczności lokalnej. To właśnie Stanisław Podoleński miał wiele zasług w propagowaniu opisywanego przez siebie ideału kobiety oraz postulatów dotyczących edukacji kobiet. Wspomniany autor wielokrotnie apelował o prawa do szacunku i godności dla kobiecej części społeczeństwa (Jagielska, 2020; Kostkiewicz, 2012; Topij-Stempińska, 2015).

„Przegląd Powszechny” w zamiarze jego twórców miał być przede wszystkim czasopismem zaangażowanym kulturowo i społecznie, a nie politycznie, zatem większość tekstów miała zdecydowanie charakter wyjaśniający, informujący, dyskusyjny, ale też edukacyjny. Do tej ostatniej grupy należy zaliczyć przede wszystkim teksty, których autorzy propagowali ideały wychowania młodego pokolenia w duchu społecznej i obywatelskiej odpowiedzialności. Jednym z autorów, który zajął się problematyką edukacji młodego pokolenia, był Kazimierz Krotoski – Wielkopoleń, nauczyciel, historyk i publicysta (Tyrowicz, 1970). W 1919 roku w dwóch numerach czasopisma ukazał się jego tekst *Kultura i lojalność obywatelska, jako przedmiot wychowania młodzieży*. Jednym z podstawowych zadań, w opinii Wielkopoleń, było przekonanie, że celem wychowania obywatelsko-politycznego jest dążenie do tego „by wszystkie siły wyższe duchowe, dotąd tylko dla prywatnych stosunków zaabsorbowane, także i dla życia publicznego były wyzyskane” (Krotoski, 1919a, s. 323–324). Takie podejście do wychowania wymagało, w ocenie autora, aby również rządzący i politycy mieli na uwadze wspólne dobro społeczne, a fundamentem ich działań powinno być zawsze „przykładne

posłuszeństwo wobec potęg moralnych” (s. 329). Krotoski postawił tezę, że „siły etyczne” są istotne w życiu politycznym przede wszystkim ze względów społecznych, ale nie umniejszał ich znaczenia w życiu politycznym. Tylko gdy wszyscy będą przestrzegali zasad i norm moralnych oraz społecznych, możliwe będzie budowanie odpowiedzialnego społeczeństwa. Zatem, w pierwszej kolejności, trzeba szczególnie naciskać na wychowanie społeczne młodego pokolenia. Przygotować młodych, by byli nie tylko odbiorcami, ale także współtwórcami „kultury obywatelskiej”. Pierwszym krokiem, zdaniem Krotoskiego, powinno być „wpajanie poczucia odpowiedzialności” poprzez wykorzystanie wrodzonych instynktów społecznych, które są charakterystyczne dla młodego pokolenia (Krotoski, 1919b, s. 55). Tylko poprzez zaangażowanie społeczne możliwe jest odpowiednie przygotowanie młodych również do odpowiedzialności (lojalności) obywatelskiej. Krotoski uważa, że istota odpowiedzialności społecznej polega na tym, że „człowiek o człowieka więcej troskać się będzie, że więcej duszy i sumienia wprowadzi się w instytucje państwowe, zamiast wszelkich reform, ochrony i porządku spodziewać się od ustawodawstwa i żandarmów” (Krotoski 1919c, s. 153). Jednak, aby edukacja społeczna i obywatelska przyniosła pożądane efekty, potrzebny jest wychowawca zaangażowany, merytorycznie przygotowany, z odpowiednimi kompetencjami. Jak zaznaczył Krotoski: „Praca nad innymi tylko wtedy staje się błogosławieństwem dla nas, jeżeli sami moralnie się przy niej ożywimy, aby drugich ożywiać. Głęboko musimy sięgać, aby nasze «ja» przygotować do prawdziwej dobroczynności, społeczności, do prawdziwego obywatelskiego współżycia” (Krotoski 1919c, s. 159). Proces budowy społeczeństwa zaangażowanego w sprawy społeczne i państwowe wymaga zatem pracy przede wszystkim w obszarze edukacji młodzieży, ale także dorosłych. Krotoski podkreśla jednocześnie, że praca wychowawcza może się tylko wtedy udać, przynieść korzyść, jeśli uwzględnimy religijne ideały propagowane przez Kościół katolicki. „Katolicyzm – pisał Krotoski – wychował ludzi o niezłomnej wierności względem swego duchowego przeznaczenia” (s. 160) i tylko „potęga duchowa [...] jest zdolna z prostego społecznego mechanizmu stworzyć rzeczywistą kulturę państwową” (s. 161).

W interesującym nas okresie w „Przeglądzie Powszechny” drukowano również teksty dotyczące sytuacji bieżącej w Polsce. Zwracano uwagę czytelników na problem drożyzny, postępującego ubóstwa, przy jednoczesnym bogaceniu się nielicznych grup społecznych. Dostrzegając istniejące problemy społeczne, publicyści jednocześnie starali się wskazać społeczeństwu właściwą drogę postępowania, która mogłaby pomóc w zapobieganiu istniejącym problemom. Według Jana Urbana walka z postępującą drożyzną może się udać tylko, jeśli mieszkańcy spełnią trzy warunki: będą praktykowali „cnotę samoograniczania się”, będą pracowici, spowodują „puszczenie w ruch nagromadzonej w skrzyniach gotówki” (Urban, 1920, s. 169). Włączenie się w proces „budzenia i wyrabiania sumienia obywatelskiego”, jak pisał Urban, wymaga zaangażowania pojedynczych mieszkańców, chociażby w zakresie ograniczenia potrzeb, czyli oszczędności, pracowitości, umiejętnego użycie posiadanych pieniędzy, a także cierpliwości.

Ważne jest, aby „wyrobić”, jak zaznaczył Urban, „we „wszystkich sferach społecznych poczucie owych obywatelskich obowiązków, [...] i sumiennosc w ich wykonywaniu” (s. 170). Jezuita zachęcał, aby w proces budowy społecznej i obywatelskiej odpowiedzialności włączyła się również prasa „wszystkich odcieni” i aby chciała ona „obywatelsko wychowywać” oraz budzić „sumienia obywatelskie czytelników” (s. 171). Według Jana Urbana te połączone wysiłki wielu podmiotów opiniotwórczych, mogą przyczynić się do wzrostu świadomości i odpowiedzialności społecznej mieszkańców.

W dyskusję dotyczącą podnoszenia świadomości i odpowiedzialności społecznej i obywatelskiej mieszkańców II RP włączył się również inny jezuita Jan Rostworowski, redaktor naczelny „Przeglądu Powszechnego” w latach 1933–1936. Zwrócił on uwagę, że „jedną z najważniejszych zasad równowagi społecznej jest prawo, że kto w obfitszej mierze korzysta z dóbr, większe też na rzecz społeczeństwa ponosić musi ciężary” (Rostworowski, 1921, s. 290). Rostworowski postulował, aby ziemiaństwo aktywnie uczestniczyło w działalności społecznej, zadbało o poprawę sytuacji życiowej warstw uboższych, a także, tam gdzie to jest konieczne, poprawę relacji społecznych. Społeczna odpowiedzialność ziemian miałyby polegać – w opinii jezuity – na zadbaniu o właściwą edukację chłopów. Ponadto „rolą ziemianina – w ocenie Rostworowskiego – jest po pierwsze być naturalnym łącznikiem między władzami krajowymi a włościąństwem okolicznym, po wtóre stać na czele wszelkich dzieł i stowarzyszeń, które dla materialnego i moralnego podniesienia chłopów w danej okolicy istnieją” (s. 295). Każdy ziemianin powinien podjąć takie działania, które przyczynią się do ogólnego dobra społeczności lokalnej, podniesienia odpowiedzialności obywatelskiej chłopów. Rostworowski ma świadomość ciężących na relacjach „dworu z wsią” uprzedzeniach czy wzajemnej niechęci, ale nie powinno to zniechęcać ziemian do rozpoczęcia zmian. W jego ocenie trzeba zadbać o własną edukację w zakresie potrzeb i zmian społecznych, jak też o poprawę stosunków z mieszkańcami wsi. Takie podejście związane jest z przyjęciem odpowiedzialnej społecznie postawy obywatelskiej przez ogół polskiego ziemiaństwa, a nie tylko nieliczną grupę jej przedstawicieli.

Nie wszystkim podobała się taka postawa. Przykładem odmiennego zdania była polemika Adama Żółtowskiego z 1922 roku opublikowana na łamach „Przeglądu Powszechnego” w której nie zgadza się on z argumentacją jezuity. Potwierdza że „każda klasa posiada swoje społeczne obowiązki, zaniedbywać nie wolno ich nikomu, ale żadna klasa dziś nie może swej egzystencji opierać wyłącznie na »roli społecznej«, jaką odgrywa” (Żółtowski 1922, s. 113), i jednocześnie podejmuje próbę obalenia argumentów podanych przez jezuitę. W ocenie Żółtowskiego sfery ziemiańskie dobrze wywiązują się ze swej społecznej odpowiedzialności, a prawo do „egzystencji” ziemiaństwo posiada przede wszystkim z racji gospodarczych, a nie li tylko społecznych. W odpowiedzi adwersarzowi, Rostworowski podkreślił, że im większa własność, tym większe przywileje i tym większa powinna być odpowiedzialność społeczna ziemian (Rostworowski, 1922, s. 118–119).

Rostworowski nie był jedynym autorem, który podejmował kwestie odpowiedzialności dotyczącej problematyki gospodarczej czy ekonomicznej. Na łamach czasopisma w omawianym okresie publikowano teksty autorów, którzy byli uznanymi specjalistami również w zakresie ekonomii. Należał do nich m.in. Leopold Caro – lwowski profesor, prawnik, ekonomista, publicysta oraz prekursor polskiego solidaryzmu (Bernacki, 1997, s. 323). Na głoszone przez niego poglądy wpływ miała zarówno katolicka nauka społeczna, jak i idee propagowane przez myślicieli europejskich (Giza, 2015, s. 21). Jak zauważył Włodzimierz Bernacki, Caro „był zwolennikiem interwencjonizmu państwowego wynikającego z solidaryzmu społecznego. Społeczeństwo, opierające się na solidaryzmie społecznym winno być tak urządzone, aby jednostka służyła dobru ogólnemu, a zarazem społeczeństwo i państwo brało na siebie zobowiązanie dbania [...] o dobro jednostki” (s. 324). W latach 1921–1939 Caro opublikował w periodyku kilka tekstów, w których analizował sytuację społeczno-gospodarczą Polski. Czynił to również w kontekstach odpowiedzialności społecznej i obywatelskiej mieszkańców, ale też odpowiedzialności państwa za obywateli. Jedną z pierwszych w okresie Polski niepodległej była publikacja pt. *Idea współdzielczości* z 1922 roku. Caro podkreśla w niej, że „idea współdzielcza nie jest ani klerykalną, ani socjalistyczną, jest po prostu ideą społeczną, która porzucając utarte szlaki do nowych prowadzi celów, nowe otwiera perspektywy i możliwości” (Caro, 1922, s. 52). Takie rozumienie idei współdzielczości pozwolić może na łączenie interesów, odnajdowanie wspólnego łącznika oraz podjęcie zadań związanych z odpowiedzialnością społeczną, np. między miastem a wsią. „Jest zadaniem spółdzielni zbliżyć wieś do miasta, wykazać jednej i drugiemu, że niema między nimi sprzeczności interesów, lecz że jest głęboka solidarność” (s. 61). Tezę tę potwierdził również w artykule z 1924 roku. Pisał wówczas, że jeśli obywatele chcą, aby państwo się rozwijało, to „przedewszystkim chodzi w niem o zgodne współdziałanie, a nie współzawodnictwo, dla dobra innych bez wyjątku” (Caro, 1924, s. 196). Ważne jest, by „poczucie państwowe” przekładało się na potrzebę współpracy i współdziałania dla dobra „naszego rządu”, „naszego państwa” (s. 207). Każdy bowiem odpowiedzialny jest za sytuację ekonomiczną kraju i powinien odpowiedzialnie włączyć się w pracę na rzecz państwa i współobywateli. Caro stał na stanowisku – jak zauważa Ryszard Polak – że „każdy obywatel państwa, [...], zobowiązany jest do płacenia świadczeń podatkowych na rzecz państwa. Jest to obowiązek nie tylko wynikający z postanowień obowiązującego w nim prawa, lecz także jest to powinność moralna” (Polak, 2022, s. 94). Według Caro taka postawa wynikać powinna wprost z zasad solidaryzmu, bowiem „jednostka w społeczeństwie [...] służy dobru ogólnemu, ale i społeczeństwo czy państwo służą dobru jednostek” (Caro, 1930, s. 154). Każdy uspołeczniony obywatel ma dbać o „interes publiczny”, ale ma prawo dbać także „w godziwych granicach o dobro własne” (s. 154). Pozwala to, zdaniem publicysty, każdemu człowiekowi na realizację zadań, które służą rozwojowi państwa i współobywateli. Wobec powyższego, „tem silniej przejąć się winniśmy ideałami solidaryzmu, budującego system nowej ekonomiki

na zasadach etycznych, na podstawie obowiązków a nie przywilejów własności prywatnej” (Caro, 1931, s. 176). Mieszkaniec II Rzeczypospolitej powinien, z poczucia obowiązku, podjąć takie działania, aby „każdego współmieszkańca danego państwa zabezpieczyć przed ostateczną nędzą niezależnie od stopnia uświadomienia społecznego i poczucia obowiązku poszczególnych jednostek i każdemu ze swego nadmiaru przyjść w razie potrzeby z pomocą” (s. 155). Caro zdawał sobie sprawę z faktu, że takie działania trzeba na początku wymusić. Jednak, w jego ocenie, kolejne pokolenia będą to czyniły samoistnie i staną się nawet ich zwolennikami. Dla Leopolda Caro ważne było, jak zaznacza Wojciech Giza, aby w podejmowanych działaniach zarówno jednostka, jak i państwo mieli na względzie dobro człowieka (Giza, 2015, s. 24–25) zgodnie z głoszoną zasadą solidaryzmu społecznego.

Głos w dyskusji, w 1920 roku, dotyczącej sytuacji ekonomicznej państwa polskiego i odpowiedzialnej postawy obywateli za losy kraju zabrał również Jan Urban SJ Wskazywał, że Polska znalazła się w trudnym położeniu ekonomiczno-gospodarczym i w związku z tym uważał, że państwo powinno zadbać o zaufanie obywateli między innymi dbając o zrównoważenie budżetu skarbu oraz bilansu handlowego. Z drugiej strony, jak zaznaczał Urban, społeczeństwo „spełni swój obowiązek, kiedy się stanie więcej przezorne, dalej widzące, pracowitsze i ofiarniejsze” (Urban, 1920, s. 12). Ostatecznie, w ocenie jezuita, w procesie budowania odpowiedzialnego społeczeństwa „wszystko [...] zależne jest od wyższego uobywatelnienia i umoralnienia wszystkich czynników w państwie: rządu, sejmu i społeczeństwa” (s. 12). Bez wzajemnej współpracy, zaufania i zrozumienia niemożliwy jest wzrost dobrobytu państwa i obywateli. Wobec tego, konkluduje Urban, w realizacji wszystkich zadań ważny jest „sumienny stosunek wszystkich do własnych obowiązków” (s. 12).

Niewątpliwie istotną rolę w budowaniu odpowiedzialności obywatelskiej wnosili również teksty poświęcone kwestiom narodu i państwa (Rostworowski, 1923; Wasiułyński 1938). Publicyści „Przeglądu Powszechnego” włączyli się w nurt dyskusji ogólnokrajowej dotyczącej zagadnień relacji i powinności mieszkańców II Rzeczypospolitej wobec współobywateli/narodu i państwa (Krajski, 2003). Byli aktywnymi uczestnikami życia społecznego i politycznego oraz na „bieżąco” dzielili się swoimi przemyśleniami z czytelnikami miesięcznika.

Zakończenie

Podjęte w niniejszym artykule rozważania dotyczące refleksji nad rolą „Przeglądu Powszechnego” w procesie budowy społecznej i obywatelskiej odpowiedzialności mieszkańców II Rzeczypospolitej Polskiej nie wyczerpują tematu, ale są próbą zaprezentowania tego zagadnienia na tle istotnego momentu w dziejach Polski, którym był okres budowania państwa po długim czasie zniewolenia.

W omawianym okresie na łamach czasopisma podejmowano wiele ważnych społecznie zagadnień, które ukazywały punkt widzenia redakcji, jak też autorów, a jednocześnie były one odpowiedzią na potrzeby społeczne wynikające często z tzw. spraw bieżących. Jan Urban SJ, pierwszy redaktor naczelny „Przeglądu Powszechnego” w niepodległej Polsce, podkreślał znaczenie prasy i konieczność jej aktywnego włączenia się w proces budowania nowoczesnego społeczeństwa, które będzie zaangażowane społecznie i odpowiedzialne za losy współmieszkańców i państwa.

Na podstawie analizy wybranych tekstów z lat 1918–1939 można wnioskować, że redakcja czasopisma miała spójną linię programową w zakresie budowania roli miesięcznika w tworzeniu odpowiedzialności społecznej i obywatelskiej mieszkańców II Rzeczypospolitej. Można przyjąć, że periodyk ogrywał znaczącą rolę w ukazaniu stanowiska środowisk katolickich w budowaniu społecznych relacji, odpowiedzialności za drugiego człowieka, ale też istotnych kwestii takich, jak: relacje naród–państwo czy stosunek obywatela wobec ojczyzny i państwa.

Autorzy artykułów starali się wskazać czytelnikom, jaką postawę powinni przyjąć, aby połączyć rolę chrześcijanina, jak i obywatela państwa polskiego. Niewątpliwie udało się środowiskom skupionym wokół „Przeglądu Powszechnego” być aktywnymi uczestnikami życia społecznego i politycznego, i do takiej aktywności zachęcać również czytelników czasopisma.

BIBLIOGRAFIA

- Caro, L. (1922). Idea współdzielczości. *Przegląd Powszechny*, 155, 46–62.
- Caro, L. (1924). Potrzeby poczucia państwowego u nas. *Przegląd Powszechny*, 163, 193–207.
- Caro, L. (1930). Istota solidaryzmu. *Przegląd Powszechny*, 186, 149–163.
- Caro, L. (1931). Przewrót w ekonomice społecznej. *Przegląd Powszechny*, 192, 167–176.
- Krotoski, K. (1919a). Kultura i lojalność obywatelska, jako przedmiot wychowania młodzieży, *Przegląd Powszechny*, 141–142, 321–330.
- Krotoski, K. (1919b). Kultura i lojalność obywatelska, jako przedmiot wychowania młodzieży, (ciąg dalszy). *Przegląd Powszechny*, 143–144, 53–59.
- Krotoski, K. (1919c). Kultura i lojalność obywatelska, jako przedmiot wychowania młodzieży, (dokończenie). *Przegląd Powszechny*, 143–144, 151–161.
- Morawski, M. (1884). Cel i zadania „Przeglądu Powszechnego”. *Przegląd Powszechny*, 1, 1–6.
- Podoleński, S. (1929). O poszanowanie kobiety. *Przegląd Powszechny*, 181, 333–348.
- Rostworowski, J. (1921). Społeczna rola ziemian. *Przegląd Powszechny*, 152, 289–299.
- Rostworowski, J. (1922). O społeczne obowiązki ziemian, II. wyjaśnienie Ks. Rostworowskiego. *Przegląd Powszechny*, 153, 116–119.
- Rostworowski, J. (1923). Nacjonalizm, jego uprawnienia i etyczne granice. *Przegląd Powszechny*, 157, 97–116.
- Urban, J. (1918a). O prawa obywatelskie dla kobiet. *Przegląd Powszechny*, 137–138(1–2), 276–293.
- Urban, J. (1918b). O prawa obywatelskie dla kobiet. (Dokończenie). *Przegląd Powszechny*, 139–140(3–4), 414–431.

- Urban, J. (1920). Drożyzna a sumienie obywatelskie (Na marginesie książki prof. A. Krzyżanowskiego). *Przegląd Powszechny*, 145–146(1–2), 161–171.
- Urban, J. (2018). *O prawa obywatelskie dla kobiet*. Wstępem opatrzył Grzegorz Górny. Biblioteka i Wydawnictwo Trybunału Konstytucyjnego.
- Wasiutyński, W. (1938). Przemiany nowoczesnego państwa. *Przegląd Powszechny*, 217, 284–290.
- Żółtowski, A. (1922). O społeczne obowiązki ziemian, I. Głos ze sfer ziemiańskich. *Przegląd Powszechny*, 153, 112–116.

Opracowania

- Araszkiwicz, F. W. (1971). Wychowanie obywatelskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. *Wychowanie Obywatelskie*, 4, 5–14.
- Araszkiwicz, F. W. (1978). *Idealy wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*. Wydawnictwo PWN.
- Bernacki, W. (1997). Caro Leopold. W: M. Jaskólski (red.), *Słownik historii doktryn politycznych* (t. 1, s. 323–325). Wydawnictwo Sejmowe.
- Bystróż, J. S. (1933). Wychowanie państwowe. *Kultura Pedagogiczna*, 2, 97–111.
- Chałasiński, J. (1933). Państwo i wychowanie państwowe. Uwagi socjologiczne. *Kultura Pedagogiczna*, 4, 380–407.
- Gawin, M. (2015). *Spór o równouprawnienie kobiet (1864–1919)*. Neriton.
- Giza, W. (2015). Uzasadnienie idei solidaryzmu społecznego w koncepcji Leopolda Caro. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 12(948), 7–28. <https://doi.org/10.15678/ZNUEK.2015.0948.1202>
- Grzebień, L. (1981). *Morawski Marian Ignacy*. W: H.E. Wyczawski (red.), *Słownik polskich teologów katolickich* (t. 3, s. 160–166). Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej.
- Hlond, A. (1932). *O chrześcijańskich zasadach życia państwowego*. Dobra Prasa.
- Jagielska, D. (2020). Female Educational Ideals in the oeuvre of Stanisław Podoleński. *Biografistyka Pedagogiczna*, 2, 35–54. <https://doi.org/10.36578/bp.2020.05.11>
- Jagiello, M. (1993). *Trwałość i zmiana: szkice o „Przeglądzie Powszechnym” 1884–1918*. Oficyna Przeglądu Powszechnego.
- Klawek, A. (1948). *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*. Historia nauki polskiej w monografiach nr 33. Polska Akademia Umiejętności.
- Kostkiewicz, J. (2012). Wychowanie prorodzinne w myśli społeczno-pedagogicznej ks. Stanisława Podoleńskiego (1887–1945). W: S. Cieślak, B. Topij-Stempińska (red.), *Spoleczeństwo, kultura, wychowanie w poglądach polskich jezuitów okresu II Rzeczypospolitej* (s. 141–167). Wydawnictwo WAM, Akademia Ignatianum w Krakowie.
- Krajski, S. (2003). *Filozofia społeczna w „Przeglądzie Społecznym” w latach 1884–1939*. Wydawnictwo św. Tomasza z Akwinu.
- Łysko, M. (2015). Udział kobiet w życiu publicznym II Rzeczypospolitej Polskiej. *Miscellanea Historico-Iuridica*, 14(1), 381–400. <https://doi.org/10.15290/mhi.2015.14.01.23>
- Magiera, E. (2005). Wychowanie państwowe w szkołach powszechnych okresu międzywojennego (1918–1939). W: A. Dymier, T. Sikorski (red.), *Państwo a wychowanie. Idei-mity-stereotypy* (s. 177–187). Centrum Edukacyjne Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej i Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Mazan, B. (1990). „Przegląd Lwowski” o sprawie polskiej w konflikcie wschodnim (1875–1878). *Prace Polonistyczne*, 46, 131–158.
- Meus, K. (2023). Between depression, stagnation and development: the social and economic situation of the Second Republic in the first years of independence (Until 1926). Selected issues. *Trimarium. The History and Literature of Central and Eastern European Countries*, 2(2), 11–36. <https://doi.org/10.55159/tri.2023.0102.01>

- Mierzwa, J. (2023). What kind of Poland? Some Remarks on the efforts to establish the territory of Poland after World War I. *Trimarium. The History and Literature of Central and Eastern European Countries*, 1(1), 39–59. <https://doi.org/10.55159/tri.2023.0101.03>
- Myśliński, J. (1965). Nakłady prasy społeczno-politycznej w Galicji w latach 1881–1913. Część druga. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 4(2), 80–98.
- Myśliński, J. (1969). Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej: uwagi wstępne. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 8(4), 477–500.
- Myśliński, J. (1976). *Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej*. W: J. Łojek, (red.), *Prasa polska w latach 1864–1918* (s. 114–176). Instytut Badań Literackich PAN.
- Natoński, B. (1976). Morawski (Dzierżykraj-Morawski) Marian Ignacy. W: W. Albrecht, E. Rostworowski (red.), *Polski słownik biograficzny* (t. 21, s. 736–737). Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Natoński, B. (1976). *Powstanie i rozwój Wydawnictwa Apostolstwa Modlitwy*. W: Z. Wilkosz, L. Grzebień (red.), *Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy 1872–1972. Historia, opracowania, bibliografia* (s. 13–106). Wydawnictwo WAM.
- Niezgoda, C. (1984). Myśl społeczna „Przeglądu Powszechnego” (1884–1939). *Chrześcijanin w Świecie*, 16(10), 31–51.
- Paczkowski, A. (1980). *Prasa polska w latach 1918–1939*. Instytut Badań Literackich. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Piech, S. (2000). Księżda Mariana Ignacego Morawskiego posługa myślenia. *Folia Historica Cracoviensia*, 7, 221–227.
- Polak, R. (2022). Leopold Caro (1864–1939). W: R. Skrzyniarz, D. Wojnarski (red.), *Almanach polskiej myśli ekonomicznej XX wieku. Ludzie – działalność – idee* (s. 83–102). Akademia Zamojska.
- Pyszka, S. (2017). Myśl społeczna jezuitów Prowincji Galicyjskiej w latach 1884–1918 na łamach „Przeglądu Powszechnego”. *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, 23(1), 75–127.
- Radlińska, H. (1934). Rola kobiety w życiu społecznym. *Przodownica*, 4(1), 1–2.
- Roszkowski, W. (1984a). Myśl społeczno-ekonomiczna w „Przeglądzie Powszechnym” 1884–1953. *Przegląd Powszechny*, 242(1), 23–33.
- Roszkowski, W. (1984b). Myśl społeczno-ekonomiczna w „Przeglądzie Powszechnym” 1884–1953. *Przegląd Powszechny*, 242(2), 254–262.
- Ślipko, T. (1972). *Problematyka społeczna w publikacjach Wydawnictwa Apostolstwa Modlitwy*. W: Z. Wilkosz, L. Grzebień (red.), *Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy 1872–1972. Historia, opracowania, bibliografia* (s. 167–175). Wydawnictwo WAM.
- Topij-Stempińska, B. (2009). *Działalność edukacyjna Krucjaty Eucharystycznej w Polsce międzywojennej*. Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” w Krakowie.
- Topij-Stempińska, B. (2014). A Polish person – patriot or a Polish person – citizen. The Specificity of education and educational dilemmas in Poland in the years 1918–1939. *Annali di storia dell'educazione*, 21, 234–244.
- Topij-Stempińska, B. (2015). Dyskurs o rodzinie na łamach „Przeglądu Powszechnego” w II Rzeczypospolitej. *Wychowanie w Rodzinie*, 2, 139–154. <https://doi.org/10.23734/wwr20152.139.154>
- Tuszowski, J. (1932). *O. Marjan Morawski T.J. (1845–1901)*. Wydawnictwo Księży Jezuitów.
- Tyrowicz, M. (1970). Krotoski Kazimierz Michał. W: E. Rostworowski (red.), *Polski słownik biograficzny* (t. 15, s. 346–348). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Załęski, S. (1906). *Jezuici w Polsce*. T. 5, cz. 2: Jezuici w Polsce porobiorowej 1820–1905. Drukarnia W. L. Anczyca